

ОЛЕНА СИМОНЧУК,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України

Робітничий клас в Україні: хроніка втрат

Abstract

The article deals with various approaches to the definition of “working class”. According to the data of sociological monitoring and social statistics the dynamics of working class number in Ukraine during the last two decades has been analyzed. The directions of occupational mobility for the same time interval are also examined.

До початку 1990-х років робітничий клас становив основний предмет інтересу радянських соціологів. З одного боку, це була данина ідеологічній настанові, а з іншого — робітничий клас справді являв собою суспільну силу — був найчисленнішою соціально-професійною групою¹, від імені якої говорила партія й управляла держава. Однак в наш час — лишень 15 років по тому це поняття практично зникло із поля зору засобів масової інформації, політиків, соціологів.

За такий короткий період робітничий клас зазнав різкої нисхідної групової мобільності: і *кількісно* — як буде показано далі, він втратив понад половину кадрового складу у провідних галузях економіки; і *організаційно* — всі ці роки він “мовчав”, не намагаючись спертися на партію чи соціальний рух, які б представляли його інтереси в суспільному дискурсі й робили його “видимим”; і *ідеологічно* — соціологи та ідеологи, які легітимують новий соціальний порядок, після перебудови відмовили робітникам у статусі провідного класу, причому не лише за умов сьогодення (в конфігурації соціаль-

¹ У 1984 році робітничий клас становив 61,6% класового складу СРСР, включно із непрацюючими членами сімей [1, с. 5].

но-класової системи, що нині складається, як провідні розглядають політичний клас і клас великих власників [2, с. 39–40]), а й у ретроспективі¹.

У період змін розроблення робітничої проблематики в середовищі соціологів стало непрестижним, увійшли в моду нові теми й підходи, з яких було знято цензуру. Інтерес вітчизняних дослідників соціальної структури зосередився переважно на аналізі нових груп суспільства — підприємців, мозаїянтих, політичної еліти, середнього класу, безробітних, маргіналів, бідних. На цьому тлі робітники, об'єктивно залишаючись найчисленнішою соціальною групою суспільства, зникли із соціологічного дискурсу². У 1990-х роках досліджень, присвячених тематиці робітничого класу, практично не проводили. Так, упродовж дванадцятирічної історії соціологічного моніторингу, здійснюваного Інститутом соціології НАН України, цей предмет жодного разу не потрапляв у фокус уваги дослідників, ця тема не висвітлювалася ані в науковій періодиці, ані в дисертаційних роботах.

Отже, наприкінці ХХ століття за ситуації відсутності ідеологічного тиску робітничий клас позбавився декларованого статусу “гегемона суспільства” і перестав бути основним об'єктом досліджень. Цей концепт настільки проблематизувався, що соціологи сьогодні порушують питання щодо його онтологічної реальності: “Чи існує в пострадянських країнах робітничий клас?”

У дискусії стосовно сучасного робітничого класу, започаткованій у 2002 році в російському часописі “Соціологічні дослідження”, в аналітичних матеріалах і висновках В.Трушкова, Б.Максимова, В.Беленького констатується, що на початку ХХІ століття робітничий клас став іншим — кардинально змінилися його роль у суспільстві та показники чисельності, він деморалізований і суспільно пасивний [7; 8]. Причому діалог точиться головним чином у межах марксистської традиції розуміння класу. Одні дослідники відмовляють робітникам у праві називатися класом — адже ті не солідарні, погано зорганізовані, не мають власної, відмінної від інших, ідеології, партійного представництва в органах влади і тому не є “класом для себе”. Інші стверджують, що робітничий клас зберігся й у масовій свідомості (як об'єкт соціальної самоідентифікації й ідентифікації інших), і реально (незважаючи на суттєві зміни в його чисельності, якісному складі, умовах життя, у пострадянських країнах існують і розвинена індустрія, і значна концентрація виробництва, а отже, й велика група людей, які перебувають в аналогічному соціально-економічному становищі). Тобто робітничий клас, принаймні як “клас у собі” (як категорія за суто економічним визначенням), вочевидь існує, хоча у цій своїй якості не є суспільною силою, здатною змінювати суспільство.

¹ За ретроспективного осмислення соціальної структури радянського суспільства соціологи як класи, що реально протистоять один одному, розглядають “еліту (номенклатуру)” та “неелітні верстви” [3], “керівників” і “виконавців” [4, с. 259–282], “клас номенклатури” й “решту суспільства” [5, с. 6].

² Під час стратифікаційних досліджень, які 1990-ми роками практично витіснили із методологічного арсеналу класовий аналіз, робітники виявилися розчиненими в серединних і нижніх верствах суспільства [6, с. 130].

На наш погляд, до дискусії мають залучитися й вітчизняні фахівці з соціальної структури (причому орієнтуючись на ідеї соціологів, котрі перебувають у мейнстрімі класового аналізу, — Дж.Голдторпа, Е.Райта, П.Бурдье та ін.), оскільки постановка проблеми стосовно того, що являє собою робітничий клас на порозі нового століття, є актуальною і для України. Вивчення потребують питання щодо його чисельності та якісного складу, внутрішньої диференціації та ролі в перетворенні українського суспільства, моделей споживання і проведення дозвілля, особливостей соціального самопочуття і протестної поведінки, економічних і політичних установок. Свій погляд на окреслене коло проблем авторка планує викласти в кількох статтях. Перша із них присвячена аналізу динаміки чисельності робітничого класу впродовж останніх 20 років, рефлексії причин цих змін, а також дослідженню тенденцій трудової мобільності робітників.

Варіанти інтерпретації поняття “робітничий клас”

Розпочати дослідження, мабуть, слід із визначення поняття “робітничий клас”, котре в наукових публікаціях не таке однозначне, як може видаватися на перший погляд. Дискусії з цього приводу у західній і вітчизняній соціології точаться й сьогодні. Існує як мінімум три варіанти визначення цього поняття, що істотно відрізняються за обсягом.

У найширшому значенні робітничий клас — це “члени пролетаріату, тобто всі ті, хто є особами найманої праці або найманими робітниками, які не володіють і не управляють засобами виробництва” [9]. Це лише одна зі сторін класичної дихотомії головних взаємозалежних класів у капіталістичному суспільстві, що протистоять один одному (“капіталісти, роботодавці — наймані працівники, пролетаріат”), один із суб’єктів основного соціального конфлікту індустріальної епохи. Отже, у першому значенні робітничий клас — це сукупність усіх *працівників найманої праці* — людей, які продають свою працю заради отримання матеріальної винагороди і залежать від власників засобів виробництва. Проте в такому значенні західні соціологи це поняття використовують рідко, піддаючи його критиці як недосконалий інструмент поділу суспільства, що мало пояснює реалії сучасного соціального протистояння. Адже в такому разі робітничий клас стає гранично широкою категорією, до якої належить віднести як найманих менеджерів найбільших корпорацій, так і рядових робітників. Але працівники, що посідають означені економічні позиції, мають явно протилежні інтереси. До того ж саме поняття власності, що перебуває у фокусі марксистської традиції визначення класу, нині розмивається, оскільки відбувається її диверсифікація, внаслідок чого багато найманих працівників стають власниками акцій промислових і сервісних компаній, хоча й не мають контролю над їхньою діяльністю [10, с. 198; 11, с. 119–120].

У вузькому значенні “робітничий клас” — це так звані “сині комірці” — “робітники ручної праці, тобто ті, хто використовує насамперед свої руки, а не розумові здібності (робітники неручної праці)” [9]. Щодо обсягу цієї категорії дискусія триває в кількох напрямках. З одного боку, чи відносити до “синіх комірців” працівників сфери фізичної праці, які виконують керівні

функції низової ланки (наприклад, майстри, бригадири)? При цьому йдеться про теоретичне питання врахування/ігнорування в ідентифікації класу таких критеріїв, як “контроль над людьми” й “автономія праці” [12]. Адже акцентування у визначенні робітничого класу виконавчого аспекту фізичної праці веде до звуження цієї категорії, а допущення щодо контролю за діяльністю інших у трудовому процесі або володіння бодай незначним ступенем автономії — до її розширення. З іншого боку, чи відносити до цього класу працівників рутинної нефізичної праці (наприклад, клерків, касирів)? Більшість західних дослідників схиляються до того, що представники цих професій, попри наближеність до робітників за рівнем освіти й культури, радше належать до нижчого середнього класу. Так, згідно із Генеральним реєстром Великої Британії, що є для статистичного обліку офіційною класифікацією населення за характером трудової діяльності, межа між середнім і робітничим класом проходить між третьою й четвертою групами — “виконавці кваліфікованої нефізичної праці” та “виконавці кваліфікованої фізичної праці”. Відповідно до радянської традиції, до робітничого класу належали “особи, зайняті на загальнонародних засобах виробництва безпосереднім виробництвом матеріальних благ або безпосередньо продуктивною працею у сферах обслуговування, управління і науки” [13]. Отже, у другому (найбільш застосовному і в західній, і в радянській соціології) значенні робітничий клас — це люди, *зайняті фізичною працею*.

Робітничий клас у найвужчому розумінні — це працівники, зайняті фізичною працею у промисловості. Саме це третє значення — *промислові робітники* — найчастіше зустрічається в спеціальній літературі, закріпилося воно й у громадській думці. У радянській соціології індустріальних робітників розглядали як один із загонів робітничого класу (хоча й найчисленніший — 38,4% у галузевій структурі робітничого класу СРСР 1984 року), поряд із аграрним, транспорту та зв'язку, будівництва, торгівлі й громадського харчування, матеріально-технічного постачання та збуту, житлово-комунального господарства й невиробничих різновидів побутового обслуговування [14, с. 130–131].

Отже, поняття “робітничий клас” наповнюється різним змістом залежно від того, який стратифікаційний критерій акцентується дослідником. Скажімо, “наймані працівники” у протиставленні роботодавцям (через відносини власності); “працівники фізичної й рутинної нефізичної праці” на відміну від фахівців (через відносини зайнятості — службові чи на підставі трудового контракту); “працівники, зайняті суто фізичною працею” на противагу працівникам нефізичної праці, незалежно від кваліфікації (через критерій характеру праці); “працівники фізичної виконавчої праці” на відміну від керівників навіть низового рівня (через ресурс наявності/відсутності організаційного контролю); “промислові робітники” на відміну від робітників інших сфер економіки. Загальне у визначеннях убачається в тому, що “робітники — це наймані працівники, зайняті переважно фізичною працею, які не мають власності, що приносить дохід (відсутність паю у певній власності), і живуть на зарплату” [6, с. 127]. Питання визначення меж поняття “робітничий клас” конче важливе для емпіричного вивчення соціальної структури суспільства за допомогою соціологічних і статистичних методів.

Динаміка чисельності робітничого класу

Для всіх є очевидним, що за останні двадцять років чисельність робітничого класу пострадянських країн помітно зменшилася, причому скорочення було детерміноване різноманітними причинами. У цей період якісні й кількісні параметри робітничого класу визначалися двома трендами — глобальним і специфічно внутрішнім.

Із праць теоретиків постіндустріального суспільства відомо, що впродовж ХХ століття в індустріально розвинених країнах питома вага працівників, зайнятих фізичною працею, у складі економічно активного населення невпинно зменшувалася¹. Робітничий клас витіснявся з авансцени соціально-економічного життя і в результаті науково-технічного, технологічного прогресу (працю робітників, особливо некваліфікованих, дедалі більшою мірою заступав конвеєр, автоматизовані системи виробництва), і через експансію сфери послуг, що розпочалася у 60-х роках минулого століття (робітники фізичної праці масово переходили до сфери нефізичної праці — до третинного сектору економіки), і внаслідок того, що в межах індустріального сектору від 1970-х років став домінувати професійний і технічний клас [15, с. 461].

На думку експертів, робітничі кадри в Україні радянського періоду скорочувалися згідно із названими вище глобальними тенденціями, тими самими, що й у західних країнах із розвинутою економікою. Натомість від початку 1990-х років безпрецедентне зменшення чисельності робітничого класу зумовлювалося внутрішнім трендом, який склався внаслідок переходу до ринку й структурної трансформації економіки, що супроводжувалися кризовими процесами в промисловості, будівництві, сільському господарстві, на транспорті.

Оцінювання динаміки й сучасної чисельності робітничого класу здійснюватиметься на підставі доступних авторці цієї статті соціологічних і статистичних даних. При цьому, відповідно до сформованої в соціології традиції, якої дотримуються під час ідентифікації класів і західні, і вітчизняні дослідники, ми спиралися на два методологічні підходи — суб'єктивний та об'єктивний.

Як відомо, суб'єктивний підхід до визначення класу ґрунтується на принципі самоідентифікації, тобто виходить із уявлень самих членів суспільства стосовно того, до якої соціальної верстви або класу вони належать. Застосувавши метод самоідентифікації респондентів із чотирма категоріями (“вища верства”, “середня”, “робітнича” і “нижча”), частку робітничого класу в Україні можна оцінити у 47% населення (див. табл. 1). Для порівняння: у західних країнах розкид самооцінок із цією категорією вельми значний — від 26% у Західній Німеччині до 44% у Великій Британії. Ці розбіжності в самооцінках можна, мабуть, пояснити специфікою розуміння соціальних класів у тому чи тому суспільстві. Констатуємо істотні відмінності в суб'єктив-

¹ Наприклад, у Великій Британії частка робітничого класу (зайнятих фізичною працею) у загальному обсязі зайнятого населення від 1911 до 1981 року скоротилася із 75% до 49% [11, с. 252].

них моделях соціальної структури в уявленнях населення України та західних країн, зазначимо, що стосуються вони не так частки робітничого класу (яка в Україні вища, ніж у середньому в названих країнах), як середнього і нижчого класів. Так, значно менше українців ідентифікують себе із середнім і помітно більше — із нижчим класом.

Таблиця 1

**Розподіл відповідей населення різних країн на запитання:
“До якої верстви в суспільстві Ви б радше віднесли себе?”, %¹**

Варіанти відповідей	Україна ²	США	Велика Британія	Західна Німеччина	Австрія	Австралія
До вищої	1	2	1	1	2	2
До середньої	28	52	52	71	59	63
До робітничої	47	41	44	26	38	34
До нижчої	24	5	3	2	1	3

Використовуваний соціологами для визначення класу об’єктивний підхід ґрунтується на ознаках, котрі не залежать від думки індивіда, — найчастіше це характер праці та рівень доходів. Одну з найпопулярніших у західній соціології класових схем, ґрунтованих на критерії зайнятості, розроблено британським соціологом Джоном Голдторпом. Вітчизняними науковцями нагромаджено досвід вивчення класового складу населення України за цією схемою, адаптованою до українських реалій зайнятості, що дає нам змогу порівняти частку робітничого класу в українському та західних суспільствах [16].

Як відомо, у повній версії ця схема містить 11 класів (в емпіричних дослідженнях частіше використовують 7-класову версію), що їх агрегують у три основні — службовий, проміжний і робітничий класи. Типовими представниками робітничого класу вважають працівників фізичної праці, які посідають позиції зайнятості за типом трудового контракту. Вони диференційовані залежно від кваліфікації й зайнятості у промисловості або сільському господарстві: схема фіксує категорії кваліфікованих, напів- і некваліфікованих (класи VI і VIIa), а також сільськогосподарських робітників (клас VIIb у британській та VIII — в українській схемі).

Отже, згідно зі схемою класів Голдторпа, робітничий клас у Великій Британії становить 36,4%, тоді як в Україні значно більше — 49,6% (див. табл. 2). Звернімо увагу, що такі значимі розбіжності в чисельності робітничого класу пояснюються насамперед часткою сільськогосподарських робітників (в українській схемі їх вирізняє окремих, VIII, клас; необхідність модифікації схеми була зумовлена тим, що рівень урбанізованості ук-

¹ Дані дослідження “Social Inequality II”, проведеного 18 членами International Social Survey Programme (ISSP) у 1992 році.

² Дані дослідження, проведеного за ініціативою авторки статті відділом соціальних структур Інституту соціології НАН України і фірмою “Соціс” на загальнонаціональній репрезентативній вибірці (1200 осіб) у листопаді 2002 року.

раїнського суспільства значно нижчий за британський). Крім того, в Україні працівників рутинної нефізичної праці набагато менше, а кваліфікованих працівників фізичної праці — більше, ніж у Великій Британії, і це попри те, що дані 1998 року (на момент проведення дослідження) вже віддзеркалюють істотне зниження рівня зайнятості у вітчизняній промисловості.

Таблиця 2

Класи в Україні та Великій Британії (згідно зі схемою Дж.Голдторпа), %¹

Класи			Україна	Велика Британія
Службовий	I	Фахівці, держслужбовці, керівники вищого рівня, менеджери та власники великих підприємств	9,8	9,4
	II	Фахівці, держслужбовці, керівники нижчого рівня, менеджери та власники невеликих підприємств	17,6	17,9
	Всього		27,4	27,3
Проміжний	III	Працівники рутинної нефізичної праці	11,5	19,5
	IV	Дрібні власники, самозайняті, фермери	3,4	8,7
	V	Техніки й керівники нижчого рівня у сфері фізичної праці	8,2	8,1
	Всього		23,1	36,3
Робітничий	VI	Кваліфіковані працівники фізичної праці	17,6	12,5
	VII	Напів- та некваліфіковані працівники фізичної праці	22,1	23,4
	VIII (VIIIb)	Сільськогосподарські робітники	9,9	0,5
	Всього		49,6	36,4

Динаміку чисельності робітничого класу варто розглянути, використовуючи дані моніторингу Інституту соціології НАН України. Аналіз їх свідчить, що впродовж десятиліття (від 1994 до 2003 року) частка кваліфікованих робітників послідовно знижувалася — із 19,3% до 13,1% (див. табл. 3). Зрештою у 2003 році чисельність цієї категорії становила дві третини (68%) від її кількості 1994 року. А відтак, за десятиліття третина кваліфікованих робітників здійснила трудову мобільність (її напрями розглядатимуться далі). Проте вже дані 2004 і 2005 років засвідчують, що негативні процеси принаймні призупинено. Зафіксовано зростання чисельності кваліфікованих робітників до 15,9%, що пов'язане із поживленням виробничої сфери. Тим часом кількість робітників некваліфікованої праці (різновид зайнятості, позначений в анкеті як “різнороб, підсобний робітник”) упродовж дванадцяти років практично залишалася стабільною.

¹ Дані проекту “Ставлення до перетворень” (1998), проведеного співробітниками відділу соціальних структур і фірмою “Соціс” на репрезентативній для України вибірці 2500 осіб [16, с. 92].

Динаміка чисельності робітників (1994–2005), %

Категорії	Роки											
	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Кваліфіковані робітники	19,3	20,2	18,3	17,5	15,2	15,6	13,8	14,6	14,7	13,1	15,6	15,9
Різнороби, підсобні робітники	4,8	5,3	5,6	6,7	6,1	6,0	6,3	5,9	5,0	6,2	4,3	5,7

Інформаційну базу соціологічних досліджень класової структури суспільства традиційно формують дані соціальної статистики щодо чисельності та складу основних суспільних груп, їхньої питомої ваги в зайнятому населенні. За допомогою даних офіційної статистики спробуємо описати динаміку й сучасний стан чисельності українського робітничого класу в його різних значеннях — як промислових робітників, працівників фізичної праці, найманих працівників.

Безумовно, західні соціологи до останнього значення поняття звертаються нечасто. Проте для нас, за умов реставрації у пострадянському просторі капіталістичних відносин, є сенс (і спокуса) розглянути класи з точки зору власності на капітал і засоби виробництва, поділяючи населення на власників майна і пролетаріат. Коли на початку 1990-х унаслідок переходу до ринкової моделі економіки, іншої соціально-політичної системи та появи нових критеріїв стратифікації (власність і ринок) в Україні почали формуватися нові соціальні класи, економісти відреагували на це введенням до статистичного обліку населення нової системи статусів зайнятості (наймані працівники, роботодавці, самозайняті, члени сім'ї, що працюють безплатно). Завдяки цьому ми можемо стверджувати, що пролетаріатові в особі всіх найманих працівників нині протистоїть клас власників-роботодавців, чисельність якого у 2003 році Держкомстат України оцінив у 1,3% зайнятого населення (а це майже 267 тис. осіб)¹. Водночас частка робітничого класу в якнайширшому значенні цього терміна — як сукупності всіх *найманих працівників* — становить 87,6% (11711 тис.).

Із 1985 до 2003 року клас найманих працівників скоротився більш ніж наполовину (у 2,1 раза) — із 24615 до 11711 тис. (див. табл. 4-Б)². Негативна динаміка чисельності цієї категорії в різні періоди була нерівномірною — пік припав на 1990-ті роки. Якщо від 1985 до 1990 року кадрові втрати серед працівників дорівнювали 5% (із 24615 до 23367 тис.), то в подальші 5-літні періоди інтенсивність цього процесу була в 4–5 разів вищою: від 1990 до 1995 року — 22% (із 23367 до 18252 тис.), а від 1995 до 2000 — 25% (із 18252 до 13678 тис.).

¹ Економічна активність населення України 2003 : Статистичний збірник. — К., 2004. — С. 88.

² Упродовж історії реєстрації Держкомстатом України ця категорія мала різноманітні назви: до 1997 року — “робітники та службовці”, потім — “працівники”, від 2002 року — “наймані працівники”. Заразом змінювалися й методики визначення цієї категорії, тому в таблиці 4-Б дані стосовно її чисельності ми наводимо окремим рядком (як і стосовно категорій А та В).

Упродовж трьох років від початку нового століття — від 2000 до 2003 — кількість працівників знизилася на 14% (із 13678 до 11711 тис.). Якщо на початку перебудови і керівники підприємств, і самі працівники вважали негативні процеси в господарській сфері (згортання виробництва через відсутність державних замовлень, руйнування господарських зв'язків, труднощі з реалізацією готової продукції тощо) тимчасовим явищем і активно вдавалися до таких форм зайнятості, як неповний робочий день, неповний робочий тиждень, цілком або частково неоплачувані відпустки, то від середини 1990-х років — з усвідомленням незворотності ситуації — вже не стримували реальне безробіття (про масштаби його йтиметься далі). Цим пояснюється кардинальне збільшення в цей період офіційних масштабів звільнення працівників наймасовіших професій, котрі, з одного боку, формували групу безробітних, а з іншого — змінювали професії й шукали економічно вигідних занять, найчастіше знаходячи їх у тіншовому секторі економіки. Таким чином, за 18 років (від 1985 до 2003 року) офіційно фіксований ринок праці залишив кожен другий найманий працівник.

Таблиця 4

Динаміка чисельності зайнятого населення, найманих працівників і найманих працівників у промисловості (1985–2003), тис. осіб

Категорії		1985	1990	1995	1997	2000	2001	2002	2003
А	Зайняте населення ¹	–	–	–	–	20419,8	20238,1	20400,7	20554,7
	Населення, зайняте в економіці ²	25153,6	24719,9	20218,5	–	–	–	–	–
Б	Найманий працівники ³	24615	23367	18252	15953	13678	12931	12235	11711
	Робітники та службовці ⁴ ,	20644	19886	15326	13098	–	–	–	–
	в тому числі: робітники	14438	13589	8825	–	–	–	–	–
В	Найманий працівники у промисловості ⁵	–	–	5485	–	4064	3811	3578	3416
	Виробничо-промисловий персонал ⁶ ,	7534	7100	5035	4275	3445	3244	–	–
	у тому числі: робітники ⁷	6200	5805	–	–	–	–	–	–

1 Статистичний щорічник України за 2003 рік. — К., 2004. — С. 386.

2 Статистичний щорічник України за 1995 рік. — К., 1996. — С. 72.

3 Статистичний щорічник України за 2003 рік. — С. 402.

4 Статистичний щорічник України за 1995 рік. — С. 73.

5 Статистичний щорічник України за 2003 рік. — С. 403.

6 Статистичний щорічник України за 2001 рік. — К., 2002. — С. 386.

7 Народне господарство України у 1991 році : Статистичний щорічник. — К., 1992. — С. 291.

Сказати точно, якою серед скорочених найманих працівників є частка робітничого класу в його вужчому значенні — як *працівників фізичної праці*, важко. Зараз складність оцінювання чисельності “синіх комірців” на підставі статистичних даних полягає в тому, що органи офіційної статистики не реєструють (або принаймні не публікують у статистичних збірниках) дані стосовно кількості робітників як окремої соціально-професійної категорії. Утім, до 1995 року включно Держкомстат України, фіксуючи чисельність категорії “робітники та службовці” (яку 1997 року замінено на категорію “працівники”, а 2002 — “наймані працівники”), окремим рядком подавав інформацію щодо категорії “робітники” (див. табл. 5). Вона охоплювала працівників фізичної праці не лише в промисловості, будівництві, транспорті, а й у сільському господарстві, торгівлі, сфері послуг, житлово-комунальному господарстві.

Таблиця 5

**Динаміка чисельності робітників та службовців
у народному господарстві України у 1940–1997 роках, тис. осіб¹**

Роки	Чисельність робітників та службовців	У тому числі робітників	Робітники у % до робітників та службовців	Роки	Чисельність робітників та службовців	У тому числі робітників	Робітники у % до робітників та службовців
1940	6578	4610	70	1975	18356	13076	71
1945	4298	–	–	1980	20042	14171	71
1950	6943	–	–	1985	20644	14438	70
1955	8688	–	–	1990	19886	13589	68
1960	10659	7971	75	1995	15326	8825	58
1965	13397	9830	73	1996	14220	–	–
1970	16200	11713	72	1997	13098	–	–

Як впливає з таблиці, по завершенні Другої світової війни чисельність робітників (як і робітників та службовців загалом) неухильно зростала аж до 1985 року. Таким чином, напередодні перебудови масштаб українського робітничого класу (у значенні працівників фізичної праці) сягнув свого піку: було зафіксовано максимальну в ХХ столітті чисельність робітників — 14438 тис. осіб. Однак звернімо увагу, що від 1980 року висхідна динаміка зайнятості робітників уповільнюється. Упродовж наступних п'яти років чисельність їх уже зростала не так інтенсивно, як у попередні 5-річчя: якщо із 1960 до 1965 року зростання становило 19% (із 7971 до 9830 тис.), від 1965 до 1970 — 16% (із 9830 до 11713 тис.), від 1970 до 1975 — 10,5% (із 11713 до 13076 тис.), від 1975 до 1980 року — 7,7% (із 13076 до 14171 тис.), то від 1980 до 1985 року — лише 1,8% (із 14171 до 14438 тис.). Одне з пояснень цього — стагнація радянської економіки, що розпочалася в цей час.

Якщо у першій половині 80-х років минулого століття чисельність робітників стабілізувалася, то з початком перебудови у сфері зайнятості спостерігалися вже негативні тенденції. Так, від 1985 до 1990 року утрати кадрів

¹ Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году : Статистический ежегодник / ЦСУ УССР. — К., 1986. — С. 242; Статистичний щорічник України за 1995 рік. — С. 73.

серед робітників становили 6%, хоча в цей час іще не відбувалося значних структурних змін в економіці. А от у період 1990–1995 років частка цієї категорії поменшала на 35%! Назагал кількість робітників із 1985 до 1995 року зменшилася із 14438 до 8825 тис. Інакше кажучи, із початком радикальних економічних і політичних змін — лишень за 10 років — на ринку праці на 39% поменшало працівників фізичної праці; у 1995 році чисельність їх скоротилася до рівня 1960-х років.

Відзначимо той факт, що частка робітників відносно загальної чисельності робітників та службовців до 1985 року була стабільною — рік у рік вона дорівнювала в середньому 72% (див. табл. 5). Проте починаючи із 1990 року цей показник почав знижуватися й у 1995 році становив 58%. Поясненням такого суттєвого зниження частки робітників серед найманих працівників, напевно, може слугувати той факт, що саме “сині”, а не “білі комірці” найбільшою мірою постраждали під час скорочення кадрів.

Після 1995 року інтенсивність кадрових утрат серед робітників була так само (якщо не більше) високою, як і в період 1990–1995 років (судячи з інтенсивності негативної динаміки кількості найманих працівників). Утім, як ми вже зазначали, документально обґрунтувати оцінку масштабу цих втрат неможливо, оскільки інформації стосовно категорії “робітники” статистичні збірники більше не надавали. Можна зробити лише приблизні підрахунки. Знаючи, що чисельність найманих працівників у 2003 році оцінюють у 11711 тис. осіб, і припустивши, що зберігалось співвідношення чисельності робітників до загальної кількості працівників у 58% (як у 1995 році), можна підрахувати, що кількість робітників у 2003 році дорівнювала близько 6792 тис. осіб. Отже, з 1985 до 2003 року чисельність “синіх комірців” зменшилася у 2,1 раза — із 14438 до 6792 тис.

Тепер спробуємо оцінити масштаби втрат кадрового складу *промислових робітників*. Зробити це можна за допомогою аналізу даних щодо динаміки чисельності “виробничо-промислового персоналу” (від 2002 року ця категорія в офіційній статистиці іменується “наймані працівники, зайняті у промисловості”). Чисельність цієї категорії за період від 1985 до 2001 року зменшилася у 2,3 раза — із 7534 до 3244 тис. осіб (див. табл. 4-В). Причому зменшилася не тільки абсолютна кількість зайнятих у промисловості, а й частка їх серед усіх найманих працівників, зайнятих в економіці загалом. Якщо у 1985 році вона становила 31%, то 2001 року скоротилася на третину — до 23%.

У збірниках статистики за 1985, 1990 і 1991 роки вдалося знайти дані стосовно чисельності промислових робітників як окремої категорії серед виробничо-промислового персоналу (див. табл. 4-В). У 1985 році робітників налічувалося 6200 тис., що становило 82% усього виробничо-промислового персоналу. (Це свідчить про те, що концентрація робітників у промисловості значно вища, ніж в економіці загалом, де частка робітників серед зайнятих у цей період дорівнювала 70%.) Крім того, промислові робітники становили 43% усіх робітників, зайнятих в економіці в цілому (працівників фізичної праці в промисловості, сільському господарстві, торгівлі, будівництві, на транспорті). У 1990 та 1991 роках названі співвідношення (відповідно 82% і 43%) були ідентичні ситуації 1985 року; це може свідчити, що в той період структурні реформи в економіці й відповідні зсуви у структурі зайнятості ще не виявилися повною мірою.

Припустивши, що й у 2001 році співвідношення робітників до всіх найманих працівників, зайнятих у промисловості (3244 тис.), дорівнювало 82%, можна підрахувати, що чисельність промислових робітників становила приблизно 2660 тис. осіб. Тоді можна підсумувати, що кількість промислових робітників упродовж 1985–2001 років знизилася із 6200 до 2660 тис., тобто у 2,3 раза.

Отже, за період від 1985 до 2003 року робітничий клас України (хоч би в якому значенні ми його розглядали) зазнав величезних втрат. З ринку праці зникло понад половину (13 млн) усіх найманих робітників, у 2,1 раза поменшало працівників фізичної праці (на 7,7 млн) та у 2,3 раза — промислових робітників (на 3,5 млн)¹.

Галузевий зріз скорочення чисельності робітників. Точну відповідь на питання щодо того, в яких галузях економіки втрати “синіх комірців” у період змін були найбільшими, дати неможливо, позаяк держстатистика не оприлюднює відомостей стосовно динаміки чисельності робітників як окремої категорії в галузевому розрізі. Проте у своєму аналізі ми можемо спиратися на офіційні дані стосовно динаміки чисельності найманих працівників і виробничо-промислового персоналу за галузями економіки, з огляду на те, що частка робітників серед зайнятих в економіці загалом становить 72%, а в промисловості — 82%.

Згідно із даними таблиці 6², скорочення чисельності найманих працівників заторкнуло більшість галузей народного господарства України, але відбувалося воно нерівномірно. Найвідчутнішою мірою, втративши понад дві третини кадрового складу, постраждали працівники (а отже, й робітники) будівельної галузі, а також різноманітних сфер обслуговування — громадського харчування, інформаційно-обчислювального обслуговування, науки та наукового обслуговування, матеріально-технічного постачання. 40–50% працівників втратили галузі промисловості, сільського господарства, транспорту, торгівлі, заготівель, житлового господарства, невиробничих різновидів побутового обслуговування, мистецтва. У межах чверті зайнятих зазнали збитків бюджетні галузі — охорона здоров'я, освіта, культура, комунальне господарство. У цей період у вигазі, судячи зі значного збільшення кількості працівників, виявилися лише 4 із 25 галузей економіки (лісове господарство; фінансування, кредитування і страхування; соціальне забезпечення; апарат органів державного і господарського управління). Зберегти чисельність зайнятих (із невеликими втратами) вдалося сфері зв'язку. Таким чином, негативна динаміка зайнятості спостерігалася в чотирьох п'ятих галузей економіки, причому найінтенсивнішою вона була там, де зосереджені працівники фізичної праці.

¹ У Росії частку робітничого класу у 2000 році соціологи оцінювали у 40% усього економічно активного населення (30 із 65 млн зайнятого населення), що свідчить про його скорочення із 1990 року в 1,4 раза (на 13 млн). Кількість промислових робітників за цей період скоротилася майже вдвічі — з 19 до 10 млн [7].

² Для коректного порівняння ми обмежилися відомостями про галузеву чисельність робітників за 1990–2001 роки, отриманими за єдиною методикою визначення показників. Від 2003 року Держкомстат України фіксує дані відповідно до Міжнародної стандартної галузевої класифікації різновидів економічної діяльності ООН, що внеможливе пряме зіставлення даних.

Таблиця 6

**Динаміка чисельності працівників
за галузями економіки (1990–2001), тис. осіб¹**

Галузі	1990	1995	2001	2001 у % до 1990
Всього	23367	18252	12931	55
Промисловість	7100	5035	3498	49
Сільське господарство	4881	3801	2131	44
Лісове господарство	62	69	105	169
Транспорт	1491	1126	785	53
Зв'язок	277	257	258	93
Будівництво	1920	1115	577	30
Торгівля	1047	758	487	47
Громадське харчування	482	224	67	14
Матеріально-технічне постачання та збут	152	115	49	32
Заготівлі	97	83	45	46
Інформаційно-обчислювальне обслуговування	58	13	12	21
Геологія та розвідка надр, гідрометеорологія	–	33	27	–
Виробничі види побутового обслуговування	–	110	60	–
Житлове господарство	333	265	170	51
Комунальне господарство	460	437	393	85
Невиробничі види побутового обслуговування	108	36	43	40
Охорона здоров'я	1265	1254	1129	89
Фізична культура і спорт	58	41	35	60
Соціальне забезпечення	38	67	78	205
Освіта	1829	1803	1572	86
Культура	283	258	209	74
Мистецтво	85	55	34	40
Наука і наукове обслуговування	553	276	183	33
Фінансування, кредитування і страхування	128	168	154	120
Апарат органів державного і господарського управління	287	546	628	219

Як випливає з таблиці 6, за період 1990–2001 років чисельність найманих працівників у середньому по галузях економіки скоротилася в 1,8 раза, а працівників, зайнятих у промисловості, — вдвічі. Таким чином, промислово-виробничий персонал, а отже, й промислові робітники, постраждали більшою мірою, ніж працівники інших сфер економіки. Проте зазначимо, що в різних галузях промисловості негативна динаміка чисельності зайнятих була непропорційною (див. табл. 7). Найбільших втрат у сфері зайнятості зазнали такі промислові галузі, як машинобудування і металообробка, легка й деревообробна промисловість, виробництво будівельних матеріалів, де чисельність

¹ Статистичний щорічник України за 2001 рік. — С. 383–384.

виробничого персоналу за десятиліття зменшилася більш як утричі. Майже вдвічі зменшилася зайнятість у хімічній та нафтохімічній, борошномельно-круп'яній промисловості, більш ніж у півтора раза — в паливній, харчовій, поліграфічній, скляній промисловості. Водночас чисельність зайнятих у галузях чорної та кольорової металургії практично не змінилася. І лише в одній галузі — електроенергетиці — було зафіксовано зростання кількості персоналу (в 1,6 раза). Звернімо увагу, що в Україні, як і в Росії, збільшили або, принаймні, зберегли чисельність працівників енергетичні й сировинні галузі промисловості, натомість наукомісткі галузі постраждали найбільше.

Таблиця 7

**Динаміка чисельності промислово-виробничого персоналу
за галузями (1985–2001), тис. осіб¹**

Галузі	1985	1990	1995	2001	2001 у % до 1990
Вся промисловість	7534	7100	5035	3244	46
Електроенергетика	125	137	193	225	164
Паливна промисловість	691	656	596	400	61
Чорна металургія	503	447	413	434	97
Кольорова металургія	48	44	35	41	93
Хімічна та нафтохімічна промисловість	347	325	255	183	56
Машинобудування і металообробка	3215	3058	1876	974	32
Деревообробна, целюлозно-паперова промисловість	320	297	216	93	31
Промисловість будівельних матеріалів	447	395	289	139	35
Скляна, фарфоро-фаянсова промисловість	92	76	68	45	59
Легка промисловість	842	756	352	199	26
Харчова промисловість	693	683	582	416	61
Мікробіологічна промисловість	7	8	6	3	38
Борошномельно-круп'яна промисловість	65	67	53	31	46
Поліграфічна промисловість	42	39	30	25	64
Медична промисловість	43	26	28	21	81

Отже, весь попередній аналіз дає підстави дійти висновку, що структурні зміни, яких зазнало українське суспільство у своїй новій історії, мали радикальний — суто негативний — характер. У сфері зайнятості це виявилось в утраті понад половини працівників, причому в більшості галузей економіки та промисловості. Констатація настільки відчутних втрат висуває на порядок денний питання: куди саме переміщалися робітники в цей період? Як склалося подальше трудове життя 13 млн найманих працівників, зайнятих колись в економіці України, і зокрема 3,5 млн промислових робітників, котрі залишили офіційний ринок праці? Розглянемо напрями їхніх пересувань.

¹ Статистичний щорічник України за 2000 рік. — К., 2001. — С. 365–366; Статистичний щорічник України за 2001 рік. — С. 386–387.

Напрями трудової мобільності робітників

По-перше, відплив робітників відбувався з неефективних галузей в економічно успішні, затребувані в цей період. Проте, як показав аналіз галузевої динаміки зайнятості, таких в Україні у 1990–2001 роках було небагато, і місткість їх стосовно зайнятості була невеликою. Серед галузей промисловості лише електроенергетика, де в 1,6 раза збільшився обсяг зайнятості, змогла прийняти близько 90 тис. осіб (див. табл. 7). Це означає, що решта звільнених промислових робітників могли працевлаштуватися тільки в невиробничій сфері економіки. Аналіз даних галузевої динаміки зайнятості в економіці загалом засвідчує, що чисельність найманих працівників зросла у чотирьох галузях. Це — лісове господарство, соціальне забезпечення, фінансування, кредитування і страхування, а також апарат державних органів управління (див. табл. 6). Однак очевидно, що в трьох із них (крім лісового господарства, де зайнятість зросла на 43 тис. осіб) робочі місця створювалися переважно не для “синіх комірців”. Тобто зовсім мізерна частина працівників фізичної праці (близько 140 тис.) змогли знайти прийнятну роботу в традиційному секторі економіки. Зрештою переважна частина робітників мусили змінювати професію й шукати альтернативних шляхів зайнятості.

По-друге, втративши роботу і не знайшовши нової, частина робітників перейшли у статус безробітних. 1990-ми роками група безробітних була новою в соціальній структурі українського суспільства. Оцінки розміру цієї групи істотно різнилися залежно від методики обчислення показника (див. табл. 8). За даними МОП, рівень безробіття серед економічно активного населення, сягнувши піка у 11,7% 2000 року, поступово знижується. Міністерство праці України, що фіксувало кількість офіційно зареєстрованих у Службі зайнятості безробітних, оцінювало цей рівень втричі нижче, а саме — у 4,3%.

Таблиця 8

Динаміка чисельності безробітних, визначених за методологією МОП, та офіційно зареєстрованих (1985–2003)

Категорії	1995	1997	2000	2001	2002	2003
Безробітні за методологією МОП (тис. осіб) ¹ ,	1437,0	2330,1	2707,6	2516,9	2301,0	2059,5
% до економічно активного населення	5,6	8,9	11,7	11,1	10,1	9,1
Офіційно зареєстровані безробітні (тис. осіб) ² ,	242,0	351,1	1174,5	1155,2	1008,1	1034,2
% до економічно активного населення	0,5	2,3	4,3	4,2	3,7	3,8

Від 2000 року статистичні довідники вже містять відомості стосовно професійної належності безробітних, тому ми можемо оцінити частку робітників

¹ Статистичний щорічник України за 1997 рік. — К., 1999. — С. 365; Статистичний щорічник України за 2003 рік. — С. 388.

² Статистичний щорічник України за 2003 рік. — С. 400.

у цій соціальній групі. Щорічно серед зареєстрованих громадян, котрі не зайняті трудовою діяльністю і перебувають у пошуках роботи, фіксується більше як дві третини (у 2004 році — навіть понад три чверті, а це 734,4 тис. осіб) працівників фізичної праці — робітників сфери обслуговування та торгівлі, сільського та лісового господарства, промисловості (див. рядки 5–10 табл. 9). Чисельність кваліфікованих промислових робітників становить майже третину всіх безробітних (288,4 тис.) (див. рядки 7–8 табл. 9), а некваліфікованих робітників — понад чверть (263,8 тис.) (див. рядки 9–10 табл. 9).

Таблиця 9

Динаміка попиту та пропозиції робочої сили на ринку праці за професійними групами (2000–2004)¹

Категорії	Кількість зареєстрованих громадян, не зайнятих трудовою діяльністю, тис. осіб			Потреба підприємств у працівниках на заміщення вільних робочих місць, тис. осіб			Навантаження на одне вільне робоче місце, вакансію, осіб		
	2000	2002	2004	2000	2002	2004	2000	2002	2004
Всього	1204,6	1028,8	1003,7	50,7	96,9	138,8	24	11	7
1 Вищі державні службовці, керівники	58,1	53,9	51,1	2,6	4,7	8,0	22	11	6
2 Професіонали	100,2	75,1	60,2	4,9	9,2	15,1	20	8	4
3 Фахівці	163,9	124,7	105,4	4,8	9,0	13,8	34	14	8
4 Технічні службовці	65,0	56,1	52,6	0,5	1,3	2,6	125	43	20
5 Робітники сфери обслуговування та торгівлі	149,3	127,2	133,7	2,1	4,8	7,5	70	26	18
6 Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства	24,9	34,7	48,5	0,8	1,2	1,8	30	29	27
7 Кваліфіковані робітники з інструментом	235,8	164,7	120,1	18,6	37,7	48,8	13	4	2
8 Оператори та складальники устаткування і машин	226,2	187,8	168,3	13,1	22,3	30,4	17	8	6
9 Найпростіші професії	142,2	173,4	232,4	3,3	6,7	10,8	43	26	22
10 Особи без професії	39,0	31,2	31,4	–	–	–	–	–	–

Наголосимо, що пік навантаження на одне вільне робоче місце, а отже, найбільше загострення проблем працевлаштування, припав на 1998–2000 роки, коли на кожну вакансію претендували в середньому 20–24 осо-

¹ Статистичний щорічник України за 2001 рік. — К., 2002. — С. 377; Статистичний щорічник України за 2003 рік. — С. 396.

би¹. Причому і тоді, і зараз працевлаштуватися індустріальним робітникам (кваліфікованим робітникам з інструментом, операторам і складальникам устаткування та машин) значно легше, ніж кваліфікованим робітникам сільського та лісового господарства або працівникам сфери обслуговування та торгівлі. До 2004 року навантаження на одну вакансію у промисловості значно зменшилося, що засвідчує поліпшення ситуації в економіці, збільшення попиту підприємств на робочу силу, особливо висококваліфіковану. Однак, незважаючи на позитивні тенденції в ситуації зайнятості, резервна армія праці на три чверті складається саме із “синіх комірців”, на третину — із кваліфікованих промислових робітників.

По-третє, не знайшовши належної роботи в традиційному секторі економіки, чимало робітників не стали реєструватися в Службі зайнятості, мотивуючи відмову від офіційного статусу безробітного мізерною сумою допомоги та сумнівами щодо перспективності працевлаштування через цю службу. Багато хто з них вдався до самозайнятості — трудової практики, де працівник є роботодавцем і найманим працівником в одній особі². Цей феномен альтернативної зайнятості, що дуже поширився в останні два десятиліття у західних країнах, в Україні масово з’явився на початку 1990-х років [17]. Щоправда, українські реалії самозайнятості далекі від західних: якщо за наших умов вона була спричинена спадом економіки й розвалом індустрії, неефективністю зусиль держави в регулюванні ринку праці, то в західних країнах — це результат зростання індивідуалізації процесу праці, властивої постіндустріальній економіці. Якщо у нас самозайнятість — переважно форма виживання, захисту від безробіття для найнезахищеніших верств населення, то на Заході вона затребувана насамперед класом інтелектуалів, для яких це форма ефективного використання інтелектуальних можливостей і засобів виробництва, що перебувають в особистій власності, для створення нових інформаційних, виробничих і соціальних технологій [10, с. 196–200].

Чисельність групи самозайнятих визначити доволі непросто, оскільки їхня трудова діяльність може бути як зареєстрованою, так і незареєстрованою. За період офіційної реєстрації цієї категорії Держкомстатом України її частка постійно збільшувалася: якщо 1999 року її оцінювали у 6,9% зайнятого в економіці населення, то 2003 — у 9,6%, тобто група самозайнятих упродовж 5 років зростає в 1,4 раза (див. табл. 10). А от у рамках моніторингу Інституту соціології НАН України частка самозайнятих серед респондентів (для визначення статусу зайнятості цю категорію включено до анкети у 2002 році) коливається в межах 5,4–8,6%.

¹ Показник навантаження на одне вільне місце у 1996 році дорівнював у середньому 1,9 особи, у 1997 — 11,9, у 1998 — 20 (Статистичний щорічник України за 1997 рік. — С. 372).

² Держкомстат України статус самозайнятих визначає так: “Особи, які здійснюють трудову діяльність на самостійній основі (без залучення постійних найманих працівників), на власний кошт, володіють засобами виробництва і несуть відповідальність за вироблену продукцію (надані послуги)” (Економічна активність населення України 2003 : Статистичний збірник. — К., 2004. — С. 13–14).

Динаміка чисельності самозайнятих у 1999–2005 роках, %

Джерела оцінок	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
За даними Держкомстату ¹	6,9	8,1	8,5	9,2	9,6	–	–
За даними моніторингу ²	–	–	–	8,6	5,4	6,4	5,7

Сказати точно, якою серед самозайнятих є частка колишніх робітників, неможливо (для цього потрібні спеціальні дослідження)³. Зауважимо лише, що, згідно із даними моніторингу, 16,2% самозайнятих і сьогодні визначають свій професійний статус як кваліфіковані або некваліфіковані робітники. Крім того, 59,8% самозайнятих мають неповну або повну середню освіту, тобто, судячи з освітнього статусу, найімовірніше є “синіми комірцями”. Таким чином, понад половину самозайнятих можуть бути працівниками фізичної праці, а це близько 1 млн осіб. Як показують дослідження, конкретні форми самозайнятості у робітників багатоманітні: різні форми торгівлі та послуг, приватні перевезення, “човникова” торгівля, будівництво, ремонтні роботи, вирощування сільгосппродукції на продаж, збирання та здавання металобрухту тощо [18].

По-четверте, каналом виходу робітників із офіційно реєстрованого ринку праці є тимчасова трудова міграція до країн далекого й близького зарубіжжя. З огляду на масовість цієї трудової практики вона сприймається як найефективніший спосіб розв’язання проблеми зайнятості та виживання. Щоправда, оцінки масштабу трудової міграції суттєво різняться: за різними даними, за кордоном працюють від 2 до 7 млн українців (це як мінімум десята частина економічно активного населення)⁴. Згідно із даними моніторингового проекту Інституту соціології НАН України, досвід тимчасової трудової міграції до 2005 року вже набули члени кожної восьмої української сім’ї (12,1%); 8,0% респондентів особисто виїжджали за кордон на заробітки (3,5% — один раз, 1,7% — два, 2,8% — більш ніж двічі). Причому відбувається як “інтелектуальний відплив”, так і “відплив робочих рук”. Наймасовішою соціальною групою мігрантів є саме робітники (18,8% — кваліфіковані, 4,2% — некваліфіковані). Таким чином, якщо обсяг трудової міграції українців оцінити хоча б за мінімумом (2 млн осіб), то робітників, котрі становлять майже чверть мігрантів, серед них близько 460 тис.

¹ Економічна активність населення України 2003 : Статистичний збірник. — С. 88.

² Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. — К., 2004. — С. 650.

³ Із категорією самозайнятості пов’язують явище обуржуазнення робітничого класу в пострадянському суспільстві [7, с. 47]. Докладно цей феномен ми обговоримо в наступній статті.

⁴ Проблеми оцінювання виникають як наслідок того, що багато трудових мігрантів уникають легалізації своєї присутності в країні тимчасового перебування. На думку відомого дослідника трудової міграції І.Прибиткової, понад половину жителів України, які працювали за кордоном, працевлаштувалися на підставі усної домовленості з роботодавцем, без юридичного оформлення трудової угоди [19, с. 157].

Географія трудової міграції українських робітників доволі широка, але найпривабливішими країнами для заробітків є Росія та Польща, рідше — Німеччина та Чехія [19, с. 159]. Найактивніше Україна експортує робочу силу до Росії. Причому російські підприємства використовують переважно працю іммігрантів робітничих фахів і дуже рідко — дипломованих фахівців. Україна, наприклад, є лідером на московському ринку праці, щороку поставляючи близько третини усіх робітників-іноземців [20, с. 33]. Українські робітники зайняті на транспорті (серед іноземців, що працюють на московському транспорті водіями тролейбусів і автобусів, 75% — українці), на будівництві (як офіційно на великих об'єктах, так і неофіційно — на будівництві замського житла), у видобувній галузі (шахтарі, нафтовики), а також у сфері торгівлі й громадського харчування.

Серед мігрантів-робітників переважають чоловіки (63,6%) середнього віку (72,7%), мешканці великих (42,4%) і невеликих (33,3%) міст. У регіональному плані серед робітників, що включилися у практику закордонних заробітків, перед ведуть жителі західних (33,3%) і центральних (33,3%) областей України. Серед мігрантів-робітників 87,5% одружені, утім, виїжджають вони до місця роботи найчастіше без сім'ї заради економії бюджету й розширення меж свого робочого часу.

Виїзд за кордон на тимчасові заробітки й досі залишається для українських робітників привабливою трудовою практикою. Так, у 2005 році майже третину потенційних мігрантів, тобто тих, хто має плани трудової міграції, становили робітники (22,0% — кваліфіковані, 7,0% — некваліфіковані). Понад третину (36,4%) робітників, які вже мають досвід закордонного заробітчанства, знову збираються за кордон.

Висновки

Отже, слід констатувати, що “епоха” робітничого класу, якщо про таку правомірно говорити, відійшла в минуле. На підставі аналізу соціологічної й статистичної інформації можна дійти висновку щодо значного скорочення в останні два десятиліття чисельності робітників та їхньої питомої ваги серед зайнятого населення. Від середини 80-х років минулого століття масштаб втрат робітничого класу — що його розуміють і як найманих працівників, і як працівників фізичної праці — оцінюється у 2,1 раза, втрати індустріальних робітників іще відчутніші — у 2,3 раза. Найінтенсивніші зрушення у сфері зайнятості відбувалися в середині 1990-х років, причому розподілялися вони непропорційно за галузями. Зміни в структурі економіки найвідчутніше позначилися на тих, хто працює у будівництві, промисловості, на транспорті, в торгівлі, сільському господарстві. Суттєво постраждав авангард української індустрії — машинобудування і металообробка, літакобудування, суднобудування, тобто наукомісткі галузі промисловості.

Подальша трудова кар'єра робітників, що звільнилися добровільно або вимушено, в описуваний період складалася по-різному: невелика частина їх перерозподілилася в інші галузі (працевлаштуватися в традиційному секторі вдалося максимум 140 тис.), натомість більша частина робітників мусили змінювати професію і сферу зайнятості. “Вихід” із робітничого класу мав три масові потоки, напрям яких виявився нетрадиційним для українських

робітників розв'язанням проблеми зайнятості: тимчасова трудова міграція за кордон, самозайнятість та перехід у статус безробітного.

Однак попри те, що дані статистики засвідчують значне (більш як удвічі) зниження чисельності робітничого класу в Україні, говорити про його зникнення не можна. Адже незважаючи на великі кадрові втрати, у країні збереглися індустрія й висока концентрація промислових робітників, частка яких серед усіх зайнятих наближається до такої у західній соціальній структурі (згідно зі схемою класів Голдторпа, майже 40% зайнятого населення України належить до промислових робітників, у Великій Британії — 36%). Крім того, ця соціальна категорія цілком затребувана суспільною свідомістю: за соціальної самоідентифікації до робітничого класу віднесли себе близько половини (47%) українців. Звісно, ситуація для робітничого класу в переддень ХХІ століття кардинально змінилася, проте й гірші часи, судячи із даних соціологічного моніторингу, вже в минулому: у 2004 і 2005 роках спостерігається деяке поліпшення ситуації у сфері зайнятості, пік падіння економіки й утрат для кадрового складу робітників уже пройдено.

Якими є перспективи? Розв'язання проблеми зайнятості нова українська влада проголосила однією зі своїх головних програмних цілей. Поставлено амбіційне завдання створення п'яти мільйонів нових робочих місць упродовж 5 років (а це практично п'ята частина трудових ресурсів, які Україна має сьогодні). Ясна річ, ідеться не лише про працевлаштування кількох мільйонів людей і реанімування робітничого класу. Експерти вважають, що питання зайнятості має розв'язуватися в річищі не так соціальної політики стосовно безробітних, як структурної політики зі створення нових робочих місць, покликаних забезпечити нову якість економічного зростання, конкурентоспроможність української економіки, нову позицію у системі міжнародного поділу праці [21]. Це можна реалізувати лише за умови переорієнтування економіки країни з вектора експортно-сировинного на вектор, зорієнтований на знання, ґрунтований на генеруванні та промислового застосуванні знань.

Звідки реально можна очікувати відновлення робітничого потенціалу? На думку міністра промислової політики В. Шандри, пріоритетними напрямками розвитку мають стати наукомісткі галузі промисловості, в яких Україна має належний доробок, — літакобудування, суднобудування, машинобудування (до речі, кожне робоче місце в машинобудуванні забезпечує додатково 9–10 робочих місць у суміжних галузях) [22]. У плані створення робочих місць для “синіх комірців” перспективною є також будівельна галузь — з огляду на прийняття найближчим часом програми розвитку іпотечного кредитування житлового будівництва. Розвиток будівництва житла суттєво збільшить зайнятість, наприклад у галузях виробництва будівельних матеріалів, меблів, житлово-комунального господарства.

Зрозуміло, що нова структура зайнятості України буде принципово інакшою (зорієнтованою на створення робочих місць не так для “робочих рук”, як для “інтелектуалів”), а це, своєю чергою, визначатиме напрями трансформації соціально-класової структури українського суспільства. Утім, робітничий клас і надалі буде помітно представлений у ній. Звісно, він істотно зміниться в якісному плані — у співвідношенні часток галузевих, територіальних, кваліфікаційних категорій; виникнуть нові відмінності всередині них, сформуються, ймовірно, як нові солідарності, так і нові конфліктності. Важливо

відстежувати, як складатиметься доля робітничого класу в період ліберальної модернізації економіки. Для такого моніторингу конче важливими є взаємодоповнення даних соціальної статистики й соціологічних досліджень, фінансування дослідницьких проєктів, присвячених специфіці класового простору України і, зокрема, сучасного робітничого класу.

Література

1. Народное хозяйство СССР в 1984 году. — М., 1985.
2. Классовое общество: Теория и эмпирические реалии / Под ред. С. Макеева. — К., 2003.
3. Андреев С. Структура власти и задачи общества // Нева. — 1989. — № 1. — С. 73–86.
4. Радаев В.В., Шкаратан О.И. Социальная стратификация : Учебное пособие. — М., 1996.
5. Заславская Т.И. Современное российское общество: проблемы и перспективы // Общественные науки и современность. — 2004. — № 5. — С. 5–15.
6. Балабанов С.С. Рабочие в регионе: объектно-субъектные аспекты анализа // Социальная стратификация российского общества / Под ред. З.Т. Голенкова. — М., 2003. — С. 127–156.
7. Трушков В.В. Современный рабочий класс России в зеркале статистики // Социологические исследования. — 2002. — № 2. — С. 45–51.
8. Бельский В.Х. Рабочий класс как объект социологического анализа // Социологические исследования. — 2003. — № 1. — С. 29–37; Максимов Б.И. Рабочий класс, социология и статистика // Социологические исследования. — 2003. — № 1. — С. 37–46.
9. Рабочий класс // Большой толковый социологический словарь / Colins. — М., 1999. — Т.2. — С. 118.
10. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. — М., 2000.
11. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б.С. Социологический словарь. — Казань, 1997.
12. Райт Э., Костелло С., Хейчен Д., Спрейг Дж. Классовая структура американского общества // Социологические исследования. — 1984. — № 1. — С. 152–163.
13. Аитов Н.А. Советский рабочий. — М., 1981.
14. Социология / Под ред. Г.В.Осипова. — М., 1990.
15. Иноземцев В. За пределами экономического общества. — М., 1998.
16. Оксамитная С.Н. Концепция классов Дж.Голдторпа: опыт применения в Украине // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под ред. С.Макеева. — К., 2003. — С. 82–115.
17. Иващенко О. Соціологія самозайнятості: до проблеми визначення предмета // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 4. — С. 189–196.
18. Симончук Е.В. Вынужденная профессиональная мобильность // Подвижность структуры: Современные процессы социальной мобильности. — К., 1999. — С. 174–191.
19. Прибиткова І. Трудові мігранти у соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль і спосіб життя // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 4. — С. 156–167.
20. Давид Я.У. Иностранная рабочая сила в Москве // Социологические исследования. — 2000. — № 4. — С. 32–40.
21. Семиноженко В. Как создать пять миллионов рабочих мест // День. — 2005. — 19 марта.
22. Шандра В. Создать 5 млн дополнительных рабочих мест за пять лет — усиленная задача // Зеркало недели. — 2005. — 14 мая.